

TARTUMAA KIHELKONNAD

Muistse Eesti maakonnad jagunesid kihelkondadeks, mida valitsesid vanemad. Kihelkonnad säilitasid oma eripära ka pärast 13. sajandi ristisõdasid. Ristiusu tulekul ehitati kirik enamasti kihelkonna keskele, kusjuures alles jäeti vanad kihelkonna piirid.

Liivimaa maapäeva otsusega 1870. aastal sai kihelkond kohalikuks omavalitsusüksuseks. Kihelkonnad kaotati 1925. aastal kui kihelkondlik eripära ja traditsioonid säilisid sellest hoolimata veel kaua. Kihelkond on olnud Eesti rahva vaimse ja materiaalse kultuuri uurimise põhiliseks territoriaalseks üksuseks.

Et kihelkond ei esine mitte administratiivse, vaid ajaloolise ühikuna, siis ei ühti ta piirid ka valdade omadega, mille kohta kogutakse arvustikulisi teateid (Tartumaa 1925: 3).

Käesolevas töös on lähtutud Eesti territoriaalsest jaotusest 19. sajandi II poolel, mil Tartumaa olles suurimaid Eesti maakondi, asus Ida-Eesti keskosas ja jagunes 16-ks kihelkonnaks (vt joonis).

Kambja kihelkond asus Lõuna-Tartumaa keskosas, suurimaks liikumisteeks oli Tartu-Võru maantee. Kihelkonda pääsemist hõlbustas ka laevade peatuskoht Haasalaval, Emajõel. Põllumaa oli kihelkonnas hea, parimad maad asusid Vana-Kuuste vallas. Elanikkonna põhitegevusaladeks olid põllundus ja karjandus. Vaatamata järvede rohkusele oli kalandus vähese tähtsusega. Kaupade tähtsamaks ostu/müügi kohaks oli Tartu linn. Talude ostmine algas 1849. aastal.

Kodavere kihelkond hõlmas valdavalt Peipsi piirkonna alasid. Sinna jäid Põhja-Tartumaalt (praeguselt Jõgevamaalt) – Pala ja Ranna vald ning osa Saare vallast. 1881. aastal elas kihelkonnas (sealhulgas Alatskivi ja Kokora vallad) 10761 inimest. Maastikuliselt on kihelkond üleminekuala voortelt tasasele Peipsi nõole. Kihelkonna metsases lääneosas oli asustus hõredam, rohkesti leidis üksiktalusid. Kihelkonna rahvuslik omapära kajastus nii keeles kui riietuses. Kui teistes Põhja-Tartumaa kihelkondades kõneldi põhja-eesti

murret, siis siin räägiti vadjapäraste lisanditega Kodavere murrakut. Tegeldi põllumajandusega, lisaks tavapärastele viljadele kasvatati rohkesti tatart ja loomadele *peluskit* (söödahernes). Tulu andsid ka metsatööstus ja kodune puutööstus. Ida pool oli suur osatähtsus kalandusel. Ranna ääres elas palju venelasi. Venelasi põgenes üle Peipsi küll soldatiks võtmise eest, küll paremat elu otsima. 1853. aastal algas talude päriksostmine.

Kursi kihelkond (varem Puurmani) kihelkond oli Põltsamaa ja Äksi naaberkihelkond, mille alad kuulusid kuni 1683. aastani Äksi kihelkonda. 1881. aastal elas kihelkonnas (sealhulgas Laeva vald) 4892 inimest. Kursi oli üks tasasema pinnamoega kihelkondi, suurte laante ja soodega ning halva teedevõrgustikuga. Külad asetsesid suuremate või väiksemate saartena jõgede ääres või kõrgematel kohtadel. Kursi kihelkond oli 18.-19. sajandi alguses Põltsamaa kihelkonna kõrval tähtsamaid lubjapõletamise keskusi Liivimaal. Lisaks põlluharimisele ja karjandusele peeti mesilasi, talvine sissetulekuallikas oli küttimine. Tulu andis metsaraiumine- ja parvetamine. Erinevaid käsitöölisi leidis üle terve kihelkonna, mistõttu kodune käsitöö oli vähem arenenud.

Laiuse kihelkond jäi Põhja-Tartumaa loodepoolsesse ossa, jagunedes Jõgeva, Laiuse, Sootaga (hiljem Vaimastvere) ja Laius-Tähkvere (Sadala) vallaks. 1881. aasta Liivimaa rahvaloenduse andmetel elas kihelkonnas 11438 inimest. Kihelkonna keskosa läbis põhja-lõuna suunas Tartu-Tapa raudtee (avati 1876) ja paralleelselt sellega kulges maantee. Teine suurem tee oli Põltsamaa-Mustvee maantee. Kihelkonda läbis Pedja jõgi. Piirkond oli jõukas ja edasijõudev. Laiuse kihelkond oli kuulus mustlaste poolest, kes Vene tsaari käsul 1841. aastal üle Eesti Laius-Tähkvere valda kokku koondati ja siin hingekirja pandi. Kokku 44 inimest, kes kuulusid kuude sugukonda. 1870-1890 (võrdlemisi hilja) algas talude päriksostmine. Palju ostjaid tuli Viljandimaalt. Tuluallikad olid põllutöö, karjakasvatus, käsitöö, talvel metsaveod. Tähkveres valmistasid talupojad regesid. 1886. aastal ehitas Joosep Tiiman Siimusti külasse savitööstuse, mis oli Eesti üks suuremaid.

Maarja-Magdaleena kihelkond asus Põhja- Tartumaa keskosas, sinna kuulusid Kudina, Saare ja Vara vald ning külasid Elistvere ja Pala valdadest. 1881. aastal elas kihelkonnas 8437 inimest. Maastikuliselt erineb läänepoolne voorteala idapoolsest tasasest soisest ja metsasest alast, ka külad olid koondunud kihelkonna lääneossa. Kihelkond oli majanduslikult toimetulev ja edasijõudev. Kudina ja Saare mõis ning paljud kihelkonna karjamõisad kuulusid Mannteuffeli suguvõsale. Vaimseks ja majanduslikuks keskuseks oli Maarja-Magdaleena alev. 1870-ndatel talude päriksostmise ajaks tuli kihelkonda rohkesti mulke, kelle tulekul algas hoogne linakasvatus. Põlluharimise kõrval tehti ka puutööd, näiteks Ruskaveres häid puuvankreid. Elanike põhitegevus oli põllumajandus, metsatöö, mitmesugune peenkäsitöö. Koduste käsitööde poolest oli tuntud Välgi küla, kus valmistati korve, sõelu, vokka, puunõusid. Vajalikke ostukaupu toodi Tartust ning ka toodang viidi sinna müügile. Kuna kihelkond asus Tartus linnast kaugel, ei olnud linnas käimine kuigi sage. Talude ostmine algas Maarja-Magdaleena kihelkonnast 1870-ndatel aastatel.

Nõo kihelkond oli ühtlase tihedusega asustatud, erandiks oli ainult kihelkonna loodepoolne osa, kus Lauge soo moodustas peaaegu asustamata ala. Tähtsamateks teedeks olid Tartu-Viljandi ning Tartu-Valga maantee. Liikumisteede keskuseks Nõo. Suvel oli vähemtähtsaks liikumisteedeks ka Emajõgi. Elanike tuluallikateks olid põllundus (põllumaa keskmise viljakusega) ja karjandus. Elukutselisi kalamehi ei olnud. Suurimaks tööstusettevõtteks oli piiritusevabrik Luke mõisas. Väiksematest ettevõtetest võib nimetada villaketramis-kraasimistöökoda Meeri vallas, Kulbilohu nahaparkimistöökoda ning vesi- ja tuuleveskeid. Suurem talude ostmine algas 1870-ndatel aastatel.

Otepää kihelkond moodustas kõige kaugemale lõunasse ulatava Tartumaa osa, piirnedes Valga ja Võrumaaga. Pinnareljeefi iseloomustab suur vahelduvus väikesel maa-alal, mis raskendas liiklemist vanal ajal. Asustus oli tihedam kihelkonna lõuna-, kesk- ja lõunaosas, hõredaim – loodes Palu metsas. Ülalpidamisallikateks olid põllumajandus ja karjandus. Kihelkonnas oli palju vesiveskeid ja mõned tuuleveskid. Tähtsaimateks tööstusettevõteteks

olid piiritusevabrikud Paluperal ja Arula mõisas. Käsitöölised elasid põhiliselt Otepää alevis. Kaupu toodi Tartust ja Tallinnast. Talude päriseksostmine algas 1854. aastal.

Palamuse kihelkond asus Põhja-Tartumaa keskosas. Maastikku iseloomustas järvede ja voorte rohkus. 19. sajandi lõpul jagunes kihelkond Kaarepere, Kuremaa, Roela (praegu Voore) vallaks. 1881. aastal elas kihelkonnas 5192 inimest. Palamuse oli üks vaimaid kihelkondi, mille kohta teated juba 1234. aastast. Kihelkonnakeskus Palamuse kujunes 19. sajandil nii majandus kui vaimuelu keskuseks. Põhiline tegevusala oli põllundus, lisaks tööstusettevõtted: Palamuse riidevärvimistöökoda, vanutamiskoda, villakraasimis-ketustööstus (mis teenindas kuut kihelkonda), Ehavere jahuveski. Kihelkond oli rikas veskite poolest.

Puhja kihelkond asus Kesk-Tartumaa lääneosas. Suurema osa moodustas poolkaarjas kõrgustik, mis asus Emajõe poolt lõunasse ulatuva kahe soise madaliku vahel. Liikumisteedest tähtsaim oli Viljandi-Tartu maantee. Elanikkonna põhitegevusealad olid põllutöö ja karjandus. Kihelkonnas oli ka väiksemaid tööstusettevõtteid: auru-, vesi- ja tuuleveskeid jahvatamis-, saagimis- ja villakraasimisseadmetega; mõned sindlilõikustöökojad, tõrvaahjud ja turbatööstused. Kauba ostukohtadeks olid Elva ja Tartu linn. Kohalik kaubavahetus toimus laatadel Puhjas ja Väike-Ulilas. Talude ostmise algas 1857. aastal.

Rannu kihelkond asus Kesk-Tartumaa lääneserval Virtsjärve (Võrtsjärve) idakaldal. Kihelkonna põhjapoolne osa oli ühtlase reljeefiga, keskosa reljeef vahelduv. Suuremad külad olid koondunud paremate põllumaade ümber – kihelkonna keskusesse ja lõunaservale. Mõned üksikud käsitöölise elamud asusid Rannu mõisa lähedal ja maantee ääres nõmmel. Tartusse käidi üle Sangla soo, kuhu oli ehitatud halutee. Olulisemaks elatusallikaks võib nimetada põllutööd. Suure tähtsusega tegevuseks kujunes kalandus, kuid elukutselisi kalamehi oli siiski vähe. Suurim püügihooaeg oli kevadel. Kihelkonna lõunaosas metsarikkamas osas olid olulisteks tegevusaladeks ka

metsaraiumine ja –vedu (enam põletuspuudeks, palkideks, liipriteks, laudadeks, katuselaastudeks). Tööstusettevõtetest olulisemad vesi- ja tuuleveskid ning tõrvahjud.

Rõngu kihelkond asus Tartumaa edelanurgas. Rõngu kiriku juures ühinesid neli tähtsat maanteed, võimaldades ühendust Elva, Otepää, Tõrva ja Valgaga. Veeteedest kasutati puude parvetamiseks Väike-Emajõe ja Elva jõge. Olulisema tegevusalana võib nimetada põllutööd. Põllumaad olid keskmise viljakusega. Tähtsaim tööstusettevõtte, Hellenurme villakraasimis-asutus, oli vanim villaveski kogu endisel Liivimaal. Iseseisvaid käsitöölisi elas kõige rohkem Elvas ja Rõngu kiriku juures. Talude ostmine algas 1856-ndal aastal.

Sangaste kihelkond haaras suurema osa Väike-Emajõe ülemjooksust ja piirdus läänes selle keskjooksu alumise osaga. Kihelkonna pinnareljeef oli mitmekesine. Tähtsaim teederist oli Puka mõisa lähedal. Tüüpilised Sangaste kihelkonnale olid tema vankrirajad liivasel ja leetpinnasel. Veeteedest sai kasutada Väike-Emajõe palkide parvetamiseks. Viljakate põllumaade tõttu olid elanikkonna tähtsaimad tegevusalad põllundus ja karjandus. Mitmele perekonnale oli tuluallikaks vähipüük Väike-Emajõel. Tööstuslikeks ettevõteteks auru-, vee- ja tuulejõul töötavad jahu- ja saeveskid, mis tootsid ainult oma kihelkonna tarbeks. Käsitöölised olid koondunud Tsirguliina ja Pukka.

Tartu-Maarja kihelkond asus Tartumaa keskosas Põhja-Tartumaa vooremaastiku ja Kesk-Tartumaa üleminekualal. Kihelkonna idapoolne osa oli põlluharimiseks sobimatu ja seetõttu vähe asustatud. Kuna pinnas oli seal niiske ja pehme, ehitati kalameeste elamud vaiadel asuvatele lavadele ning liigeldi mööda jõge. Tähtsaks veeteeks oli Emajõgi, millest ülepääsemist võimaldasid sillad ja parved. Asulaid oli tihedamalt kihelkonna lääne- ja lõunaosas, põllumaa oli sealkandis viljakas. Elanikkonna peamistest tuluallikatest võib nimetada põllundust, karjandust ja kalapüüki. Elukutselised kalamehed elasid Peipsi järve ääres. Kihelkonna Peipsipoolses osas raiuti ka

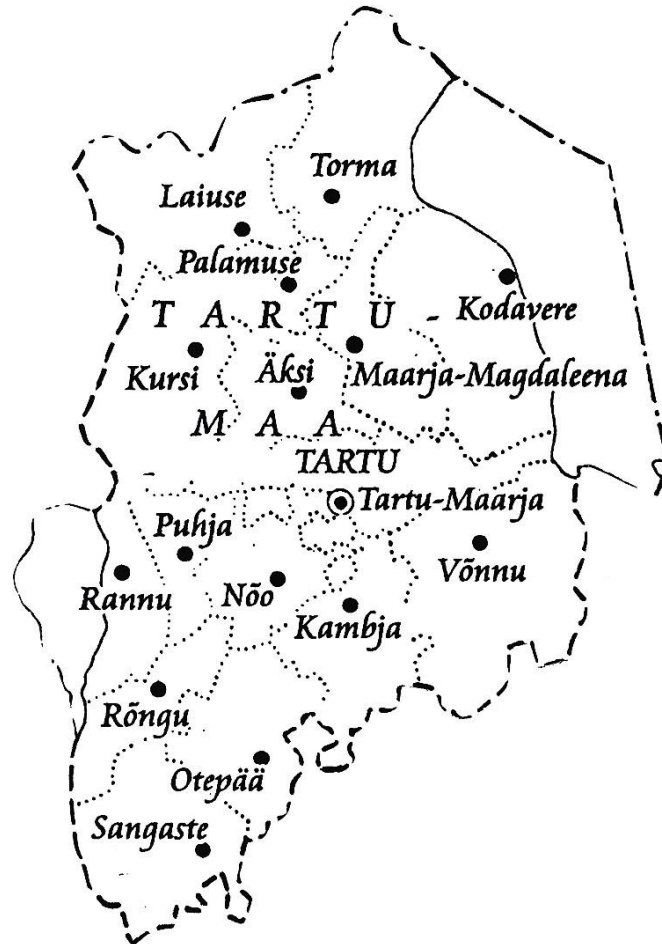
metsa, valmistati palke ja põletuspuid. Üheks elatusallikaks oli metsamarjade korjamine. Korjati jõhvikaid, pohli ja metsmaasikaid. Suuremad tööstusettevõtted puudusid. Külades elas üksikuid käsitöölisi. Põllu-, karja- ja metsasaadused viidi müügile Tallinnasse ja Tartusse. Juba 1830-ndal aastal asutati kihelkonnas D. O. Wirkhausi eestvedamisel Väägvere seltsi laulu- ja mängukoor. Talude ostmine algas juba 1840-ndal aastal.

Torma kihelkond asus Tartumaa põhjapiiril ja seal elas 1881. aastal 14961 inimest. Torma kihelkonna võib jagada lääne- ja idapoolseks. Idapoolses osas on maapind madal - leidub palju metsi, soid, rabasid. Läänepoolses osas domineerisid voored ja kuplid. Idapoolses osas tegeldi rohkem puutööndusega ja ranna ääres kalapüügiga, põlluharimisega vähem - põllumaa vähese viljakuse tõttu. Kõik kihelkonna veskid olid tuuleveskid. Arenenud oli hobusekasvatus. Torma kihelkonnas oldi väga vastuvõtlikud igasugustele moemõjutustele, mis siit Lõuna-Eestisse kandusid. Naiste riietuses oli palju venepäraseid mõjutusi.

Võnnu kihelkond asus Tartumaa kaguosas Peipsi järve kaldal, olles üks suuremaid kihelkondi Tartu maakonnas. Asulaid oli tihedamalt kihelkonna keskosas, ida- ja kirdepoolsel metsade ja soode alal hõredamalt. Tähtsaimateks veeteedeks Emajõgi ja Ahja jõgi. Elanikkonna elatusallikaks olid põllutööd, karjakasvatus, kalandus, metsatöö ja palgiparvetus. Parimad põllumaad asusid kihelkonna keskosas. Elukutselised kalamehed elasid Peipsi ääres Pedaspääl ja Piirisaarel. Suurimaks tööstusettevõtteks oli Kiidjärve veski, mitmes mõisas olid piiritusevabrikud (Kastre, Kurista, Ahja jt).

Äksi kihelkond jagunes Elistvere, Saadjärve ja Sootagana vallaks. 1881. aastal elas kihelkonnas 8822 inimest. Tihedam asustus oli koondunud voortele ning järvede lähedusse. Elanike peamised tulundusallikad olid põllundus ja karjandus. Majanduslikud keskused olid Voldi alev ja Äksi kiriku ümbrus - sinna olid koondunud käsitöölised ja väiksemad tööstusettevõtted. Palju tehti kodust käsitööd; anumaid, looke ja vokkisid viidi ka Tartu laadale. Peaaegu

igas talus olid "soome" kangaspuud. 1870-ndatel aastatel algas kihelkonnas massiline linakasvatamine.

TARTUMAA KIHELKONNAD